

Έκθεση και επιχειρηματολογία: Η εικόνα της
επιστήμης
Ένα σχεδιάγραμμα και ένα παράδειγμα
(Φρόντι)

Γεράσιμος Κουζέλης

Το παρακάτω κείμενο δεν έχει τα χαρακτηριστικά των κειμένων στα οποία στηρίζεται. Δεν αποτελεί δηλαδή μια ολοκληρωμένη δημοσίευση στην οποία εκτίθενται συστηματικά έννοιες και επιχειρήματα, αναλύεται εξαντλητικά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο και ανακατασκευάζεται θεωρητικά η σύστασή του. Ο χαρακτήρας του προσεγγίζει μάλλον εκείνον των εργαστηριακών σημειώσεων, αντανακλά το στάδιο προ της τελικής γραφής, προ της «αναφοράς» στην επιστημονική κοινότητα, ένα στάδιο κατά το οποίο τα υλικά (κείμενα ούτως ή άλλως) είναι μεν συγκεντρωμένα και ταξινομημένα, αλλά δεν έχουν υποστεί την τελική επεξεργασία που θα τα αναδιαμόρφωνε, θα τα ανασηματοδοτούσε και θα τα ενέτασσε σε ένα ενιαίο πλαίσιο. Καθώς αυτή η τελευταία εργασία αποτελεί το θέμα του ερευνητικού προγράμματος από το οποίο έχουν εξαχθεί οι σημειώσεις που συγκεντρώθηκαν εδώ, η διστακτικότητα στην ολοκλήρωση συνδέεται με την αμηχανία απέναντι στο μέγεθος, την κρισιμότητα αλλά και το ενδιαφέρον του προβλήματος που ορίζεται από το ίδιο το ερευνητικό πρόγραμμα, το οποίο άλλωστε απέχει κι αυτό πολύ από την ολοκλήρωσή του.

Περιεχόμενο του παρόντος κειμένου αποτελούν έτσι αφενός κάποια από τα βασικά (εννοιολογικά) υλικά και εργαλεία μιας εργασίας που αποσκοπεί στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο εκτίθεται και οικοδομείται –δια της γραφής¹– μια επιστημονική θεωρία και αφετέρου ένα ημιδομημένο παράδειγμα εφαρμογής αυτών των εργαλείων στην προσπάθεια παρακολούθησης της στρατηγικής ενός κειμένου του Φρόντι. Ως εκ τούτου το κείμενο είναι σε κάποιο βαθμό ανοικτό σε ερμηνείες και δυνατές χρήσεις, όσο κι αν εντάσσεται σε μια προβληματική –προϊόν της μέχρι τώρα έρευνας του γράφοντος στην ίδια θεματική– που δηλώνεται ρητά από την αρχή.

Το κείμενο είναι όμως ανοικτό και ως προς την εικόνα του, τον τρόπο παρουσίασης και έκθεσης των περιεχομένων του (να που και πάλι οι προειδοποιητικές επισημάνσεις επανέρχονται στο αντικείμενο της διεξαγόμενης έρευνας): υλικά και εργαλεία παρατίθενται και συνδέονται με σχόλια και θέσεις προς περαιτέρω εξέταση, ενώ το παράδειγμα κατατίθεται στην αρχική του επεξεργασία, ως ένα σύνολο σημειώσεων στις οποίες η δομή του κειμένου του Φρόντι διερευνάται ως προς τις μεθοδολογικές

¹ Για τη διαφορά μεταξύ της επιχειρηματολογίας στον προφορικό και το γραπτό λόγο βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, «Η δυσκολία της αρχής και η αυθεντία του κειμένου», στο Γ. Κουζέλης κ.ά (επιμ.), *Γραφή και ανάγνωση. Για τη χρήση της γλώσσας στις επιστήμες*, Αθήνα 2001: Νήσος (Τοπικά γ), σ. 293 κ.ε.

της κινήσεις και στις οποίες προτείνονται ενδεικτικά βήματα ανασυγκρότησης της στρατηγικής του κειμένου και εξίσου ενδεικτικές συνδέσεις με επιστημολογικούς όρους και επιλογές της φροϋδικής θεωρίας. Αν το τελικό αποτέλεσμα θυμίζει σε πολλά σημεία ένα πολυδιάστατο σχήμα αποτυπωμένο περιοριστικά στις δύο διαστάσεις του τυπωμένου χαρτιού (στην εποχή του υπερκειμένου μια τέτοια αίσθηση μάλλον δεν ξενίζει), ο γράφων δηλώνει εξαρχής ότι, πέρα από μια κάποια έλξη που πάντα του ασκούσε η περίτεχνη συλλογή κειμενικών θραυσμάτων του Μπένγιαμιν (κάτι σαν το περίφημο «κοκετάρισμα»), το αποτέλεσμα αυτό είναι προϊόν απορίας και όχι επιλογή αρχής. Αν υποδηλώνει κάτι, αυτό είναι κυρίως η αναγνώριση ότι η έρευνά του, όπως αποτυπώνεται «εν δράσει», βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη, έστω και με αργούς ρυθμούς...

I. Υλικά και εργαλεία, θέσεις και ερωτήματα

1. Προκαταρκτικές διευκρινίσεις

Αν το ερευνητικό πρόγραμμα έφερε έναν τίτλο, αυτός θα έπρεπε να είναι ο γερμανικός όρος *Darstellung*, ενδεχομένως με την προσθήκη ότι το ζήτημα που θέτει, το ζήτημα δηλαδή τού τρόπου έκθεσης ή παράστασης μιας επιστημονικής θεωρίας, διερευνάται επιστημολογικά στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Διατυπωμένο σε όρους μεθοδολογίας, το ζήτημα αυτό επανεισάγει το πρόβλημα της διαλεκτικής, τον κατεξοχήν απωθημένο όρο των σύγχρονων αναζητήσεων της λογικής των κοινωνικών επιστημών.² Η γενική αυτή θεματική θα περιγραφεί στη συνέχεια υπό τη μορφή θέσεων που οροθετούν την προβληματική του γράφοντος και αποτελούν τις προκείμενες για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει το συγκεκριμένο παράδειγμα εφαρμογής.

Το ενδιαφέρον που σηματοδοτείται από έναν τέτοιο τίτλο τέμνεται με ένα δεύτερο και εν μέρει παράγωγο του πρώτου, εκείνο για τον τρόπο με τον οποίο ορίζονται τα προς επίλυση προβλήματα στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Η προβληματική εδώ καθοδηγείται από την προσπάθεια θεμελίωσης του μη τυχαίου της επιλογής του προβλήματος. Το γνωστικό ενδιαφέρον (στην ορολογία του Χάμπερμας) ή αλλιώς η αξιακή σχέση (σε εκείνη του Βέμπερ), που παρεμβαίνει καθοριστικά στην προβληματοθεσία και τη συγκρότηση του επιστημονικού αντικειμένου, αποτελεί επομένως εδώ παράγοντα που και λαμβάνεται σοβαρά υπόψη και απαιτεί θεμελίωση εντός της διαγραφόμενης διαλεκτικής μεθόδου έκθεσης.

ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΚΑ

Ο γερμανικός όρος *Darstellung* αποδίδεται στις ελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών και μεθοδολογικών κειμένων με έξι

² Βλ. Jürgen Ritsert, *Einführung in die Logik der Sozialwissenschaften*, Μύνστερ 1996: Westfälisches Dampfboot και Jürgen Ritsert, *Kleines Lehrbuch der Dialektik*, Ντάρμστατ 1997: Primus.

-τουλάχιστον- διαφορετικές έννοιες: «(μεθοδική) ανάπτυξη» (συχνά στη μεταφορά του εγγεληνού ή του μαρξικού όρου), «έκθεση» (κυρίως σε μεθοδολογικά συμπραζόμενα σε αντιδιαστολή προς την έρευνα), «παρουσίαση» (στις πιο γενικές και λιγότερο συστηματικές αναφορές), «παράσταση» (κυρίως όταν γίνεται κάποια σύνδεση με νοητικές διεργασίες ή διαδικασίες αποτύπωσης, απεικόνισης και σχεδιασμού - απόδοση συνήθως και ακριβής για χωρία του Καντ αλλά και του Βιτγκενστάιν), «αναπαράσταση» (στις συστηματικές αναφορές του Καντ ώστε να διακρίνεται από την *Vorstellung* ως -νοητική- «παράσταση» και «εξεικόνιση» (απόδοση περιοριστική αλλά ακριβής στα συγκεκριμένα συμπραζόμενα της καντιανού *σχηματισμού*).³ [Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου μετακινήθηκα από την πρώτη -που αποσαφηνίζει το ζητούμενο ως θεωρητική ανακατασκευή και μεθοδική οικοδόμηση δια των εννοιών, αλλά διαρρηγνύει τη σύνδεση με την τελική εικόνα και την πρόσληψή της, επομένως και με το μέλημα ως προς τον αναγνώστη-χρήστη του προϊόντος-κειμένου (πέραν της έντονα εγγεληνής χρείας που αποδίδει στη διαλεκτική μεθοδολογία)- σε εκείνη της «παράστασης» και εναλλακτικά (όπου το αντικείμενο απαιτεί μια πιο μεταβατική έννοια και κυρίως όταν η διατύπωση επιβάλλει τη χρήση του ρηματικού τύπου) της «έκθεσης» («εκθέτω» πάντα σε άλλους), μετακίνηση που αποδίδει και τη μετάθεση της έμφασης από τις έννοιες στα επιχειρήματα.]

Ως προσδιορισμοί και επεξηγήσεις της χρήσης του γερμανικού όρου στην κλασική φιλοσοφική βιβλιογραφία έχουν χρησιμοποιηθεί δύο έννοιες από τα λατινικά και δύο από τα ελληνικά. Αρχικά η *Darstellung* εισάγεται ως μετάφραση του λατινικού όρου *repraesentatio* σε αναφορές σχετικές με θέματα οντολογίας και θεωρίας των νοητικών παραστάσεων (όπως στον Χάρτμαν⁴). Στο τελευταίο αυτό πλαίσιο υιοθετείται από τον Καντ, στον οποίο συναντάμε την πρώτη συστηματική χρήση της ως φιλοσοφικού όρου. Η καντιανή *Darstellung* συνίσταται σε μια διαδικασία εντοπισμού, συγκρότησης ή και αποκατάστασης της εποπτείας που αντιστοιχεί σε μια έννοια (η οποία έτσι κρίνεται ως προς τη γνωστική της αξία) και καταγράφεται ως *exhibitio* ή *υποτύπωσις*.⁵ Διακρίνεται δε σε *σχηματική*, όταν αναφέρεται σε μια έννοια του νου για την οποία προσδιορίζεται η αντίστοιχη εποπτεία, και σε *συμβολική*, όταν σε μια έννοια του Λόγου αποδίδεται μια εποπτεία η οποία δεν (μπορεί να) της αντιστοιχεί, ενώ οι μαθηματικές έννοιες εκτίθενται *a priori* στην εποπτεία.⁶ [Η καντιανή έννοια της *Darstellung* ως *υποτυπώσεως* σηματοδοτεί την αντιστροφή της προγενέστερης σύλληψης της έκθεσης/παράστασης, ως κίνηση πλέον από την έννοια στην εποπτεία, κάτι που έχει αποφασιστική σημασία για την ένταξη αυτού του προβληματισμού στη συζήτηση περί επιστημονικής μεθόδου και επιστημονικής

³ Για κάποιες διευκρινίσεις των αποδόσεων αυτών βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, «Λογική της ανάπτυξης: περί ανακατασκευής», στο Π. Πούλος (επιμ.), *Περί κατασκευής*, Αθήνα 1996: ΕΜΕΑ (Τοπικά β), σ. 217 κ.ε. Την τελευταία απόδοση, η οποία προέρχεται από μετάφραση καντιανού κειμένου από τον Παπανούτσο, υπέδειξε ο Γιώργος Εηροπαίδης στις συζητήσεις μας στο ερευνητικό σεμινάριο «Διαλεκτική».

⁴ Nicolai Hartmann, *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*, Βερολίνο 1925²: de Gruyter.

⁵ Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, Werke [έκδοση του W. Weischedel], Φραγκφούρτη 1968: Suhrkamp, τ. X, [Πρώτη εισαγωγή] σ.33, [BXLIX] σ. 103, [B255] σ. 295.

⁶ *Ο.π.*, [B254 κ.ε.] σ. 294 κ.ε.· Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 1, *Werke*, ό.π., τ. III, [B176 κ.ε.] σ. 187κ.ε.· ·· Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 2, *Werke*, ό.π., τ. IV, [B740 κ.ε.] σ. 612κ.ε

επιχειρηματολογίας.] Ο δεύτερος αρχαιοελληνικός όρος που αποδίδεται με εκείνον της *Darstellung* είναι η αριστοτελική *μίμησις*, όπως την αντιλαμβάνεται η ποιητική του Χέρντερ και αργότερα του Γκαίτε. Σ' αυτή την παράδοση η έμφαση βρίσκεται στην παραστατικότητα, τη ζωντάνεια της ποιητικής απόδοσης ενός θέματος που εκθέτει την εσωτερική του αλήθεια. Δίνοντας ζωή στο πνεύμα, η μίμησις ως παράσταση αποτελεί διαμεσολαβητικό παράγοντα μεταξύ «εσωτερικού» και «εξωτερικού».⁷

Στην επιστημολογική συζήτηση η χρήση του όρου συνδέεται με τη μεθοδολογική διάκριση που εισάγει ο Μαρξ στα *Grundrisse* μεταξύ τρόπου έρευνας και τρόπου έκθεσης και την οποία παραλαμβάνει από εκεί, δίνοντάς της διαφορετικό περιεχόμενο και συνδέοντάς την με το πρόβλημα της αξιολογικής επιλογής των αφηγησιακών προβλημάτων, ο Βέμπερ. Ιδιαίτερη χρειά παίρνει όμως η διάκριση αυτή στο λογικό θετικισμό, ο οποίος αντιδιαστέλει το τυχαίο της αρχής της έρευνας προς το αναγκαίο της αρχής της έκθεσης/ανάπτυξης, μεταφράζοντας εντέλει τη μαρξική διάκριση σε εκείνη μεταξύ του πλαισίου της ανακάλυψης (*context of discovery*) και του πλαισίου της δικαιολόγησης ή θεμελίωσης (*context of justification*), όρους που ο Φρέγκε έχει υιοθετήσει από τον Λάιμπνιτς. Η θετικιστική διάκριση, επεξεργασμένη κυρίως από τους Ράιχενμαπαχ, Πόπερ και Χέμπελ θα αφήσει το στίγμα της σε ολόκληρη τη συζήτηση της σύγχρονης επιστημολογίας και θα χρησιμεύσει ως διέξοδος και για το ζήτημα των αξιών στη λογική των κοινωνικών επιστημών (οι αξιακοί προσδιορισμοί εντάσσονται και εξαντλούνται στην ανορθολογική πλευρά της επιλογής του προβλήματος που προσανατολίζει την έρευνα και επομένως ανάγονται στην τυχαιότητα της ανακάλυψης, αφήνοντας ανέπαφη την ορθολογικότητα και αξιολογική ουδετερότητα της θεμελίωσης).⁸ [Το παράδοξο στην περίπτωση του Πόπερ μοιάζει αρχικά να είναι μόνο λεκτικό: δημοσιεύει μια *Λογική της έρευνας*, ενώ η λογική θα πρέπει να βρίσκεται αποκλειστικά στην πλευρά της θεμελίωσης. Αν η θεμελίωση όμως συμπίπτει -έστω και σε κάποιο βαθμό- με την έκθεση, τότε η φαινομενικά αντιφατική κίνηση τού επιτρέπει να αποφύγει το ζήτημα της «εικόνας» της επιστήμης, της επιχειρηματολογίας και ενδεχομένως της ρητορικής της. Η περίπτωση του Πόπερ είναι ιδιαίτερη, καθώς η επιστημολογία του παρέχει πληθώρα αφορμών διαφορετικής ανάγνωσής της, κυρίως βάσει της έμφασης στο χειρισμό της άγνοιας ως κινητήριας δύναμης και της ανάδειξης της κριτικής-διαλογικής διαδικασίας της διάψευσης] [Το θετικιστικό ζεύγος της ανακάλυψης-θεμελίωσης συνιστά μια άγνοια μεν αλλά καθόλα συνεπή και διδακτική ως προς τις συνέπειές της γραμμή πλευσης: στη βάση της ουτοπίας μιας αμφιμονοσήμαντης αντιστοιχίας μεταξύ εμπειρικών και θεωρητικών στοιχείων συγκροτείται μια μαθηματικο-συμβολική παράσταση του κόσμου, η οποία υπακούει πλήρως σε λογικούς κανόνες. Ο θετικισμός διαθέτει επομένως μια -έστω και αυτοαναιρούμενη- «λογική της εικόνας»(!) της επιστήμης.]

2. Ενδιάμεσα πορίσματα: πέντε υπο-θέσεις

Συνοψίζω τα συμπεράσματα της μέχρι τώρα εργασίας μου στο ερευνητικό πεδίο που μόλις κατονόμασα, διατυπώνοντας πέντε θέσεις. Το καθεστώς τους παραμένει βεβαίως ασταθές, εφόσον υπόκεινται σε

⁷ Johann Wolfgang von Goethe, *Maximen und Reflexionen*, φραγκφούρτη 2003: Insel, αρ.510.

⁸ Βλ. Κουζέλης, «Λογική της ανάπτυξης...», *ό.π.*, σ. 226 κ.ε.

έλεγχο και ενδεχόμενη αναθεώρηση. Κριτήριο αποτελεί ο βαθμός αποτελεσματικότητάς τους ως οδηγών στη μελέτη του τρόπου οικοδόμησης κοινωνικοεπιστημονικών θεωριών, επομένως ως εργαλείων για μια ερευνητική εφαρμογή σαν κι αυτή που παρατίθεται στο δεύτερο μέρος. Παρά τη συνοπτική και εν μέρει αποφθεγματική διατύπωση, παραμένουν επομένως υποθέσεις εργασίας.

α. Η επιστημονική έκθεση αποτελεί μια διαδικασία (συνθετικής) ένταξης του υλικού που προκύπτει από την έρευνα σε ένα εννοιακό δίκτυο που, αποδίδοντάς του σημασίες, το εξηγεί.

Η επιστημονική εξήγηση δίνεται επομένως με την έκθεση (και εδώ θα ήταν χρήσιμο να την ονομάσουμε *παράσταση*), εξού και η *παραστασιμότητα* μιας υπό διερεύνηση συνάφειας, αλλά και η *παραστατικότητα* της έκθεσης και εξήγησής της καθίστανται αποφασιστικά κριτήρια.⁹

β. Ως ορθολογικό κριτήριο ελέγχου της επάρκειας της απόδοσης (εξήγησης ή και «ερμηνείας») ενός πεδίου της πραγματικότητας στη θεωρία αναδεικνύεται εκείνο της *ανακατασκευασιμότητας*.

Η κονστρουκτιβιστική αλλά και η ψυχαναλυτική επιστημολογία έχουν προσδιορίσει, κατά τη γνώμη μου με ακρίβεια, το κριτήριο αυτό ως την απάντηση στο φαινομενικά απλό ερώτημα «ταιριάζει;», ερώτημα που απευθύνεται στην ίδια την έννοια ή το σύμπλεγμα των εννοιών που συγκροτούν την εξήγηση. Παραφράζοντας αυτή την προβληματική και υπεραπλουστεύοντάς την σε επικίνδυνο βαθμό (όπως και την έμμεση αναφορά της στην καντιανή γνωσιοθεωρία) για λόγους εισαγωγικής συνεννόησης, θα μπορούσα να αποδώσω το ερώτημα ως εξής: «ταιριάζει το εννοιακό σχήμα στα ίδια τα πράγματα;» ή «τα ανακατασκευάζει πειστικά;» – και βέβαια αυτό το «πειστικά» απαιτεί αποσαφήνιση.

γ. Η επάρκεια της δια της έκθεσης θεωρητικής ανακατασκευής ελέγχεται διυποκειμενικά.

Ο διυποκειμενικός έλεγχος αναφέρεται πρωτίστως στην απαίτηση η εξήγηση να γίνεται αντιληπτή. Ορμώμενος από μια παρατήρηση το Ράιλ,¹⁰ αντιλαμβάνομαι αυτή την απαίτηση ως ταυτόσημη με εκείνη να μπορεί ο αναγνώστης να «παρακολουθήσει» την εξήγηση ή μάλλον την πορεία που οδηγεί σ' αυτήν. Κάτι τέτοιο θέτει όρους τόσο στην έκθεση όσο και στον εκθέτονα. Όλες όμως αυτές οι απαιτήσεις ιδιαίτερης προηγούμενης μέριμνας που απαυθύνονται προς τον θεωρητικό-συγγραφέα και το έργο του δεν ανάγονται αποκλειστικά στο πολλαπλά παρεξηγημένο μέλημα της «διδασκαλικότητας». Ο τρόπος έκθεσης-παράστασης, ακόμα και ως «απλό» ζήτημα οικοδόμησης της επιχειρηματολογίας, δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την ίδια την διαδικασία της έρευνας και προφανώς από τα εννοιολογικά εργαλεία αυτής της τελευταίας.

δ. Ως επιστημονική επιχειρηματολογία, που ελέγχεται διυποκειμενικά και επομένως εμπλέκει τον

⁹ Παρά την –όχι μόνο φραστική– εγγύτητα αυτών των κριτηρίων και ακόμη περισσότερο εκείνου που αναφέρεται στην αμέσως επόμενη θέση προς εκείνο της καντιανής *κατασκευασιμότητας*, η διαφορά παραμένει μεγάλη. Σχολιάζω κάποιες από τις πτυχές αυτού του ζητήματος στο Κουζέλης, «Λογική της ανάπτυξης...», *ό.π.*, σ. 221 κ.ε. Στο ομώνυμο κριτήριο (παραστασιμότητας ή εκθεσιμότητας) της φροϋδικής θεωρίας θα επενέλθω στο δεύτερο μέρος.

¹⁰ Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, Χάρμοντσγουερθ 1990³: Penguin, σ. 54. Τα ζεύγη που προτείνει ο Ράιλ, δηλαδή τα εφεύρεση-έυρεση και οδηγώ-(παρ)ακολουθώ για τη σχέση συγγραφέα-αναγνώστη, δίνουν μια πολύ ενδιαφέρουσα διάσταση στο κρίσιμο ζήτημα του μελήματος του συγγραφέα σχετικά με την πρόσληψη του κειμένου του, την ανάγκη της «καθοδήγησης».

αναγνώστη σε ιδιότυπο διάλογο με το κείμενο, η (εδώ πλέον εμφανώς «διαλεκτική») έκθεση απαιτεί μια επαναλαμβανόμενη θέση και άρση των σημείων της άγνοιας.¹¹

Μια τέτοια πλοκή της επιχειρηματολογίας μεριμνά συστηματικά για την καθοδήγηση του αναγνώστη, συνοπολογίζει τις κοινές προ-καταλήψεις και τις ενδεχόμενες ασυμμετρίες μεταξύ της προτεινόμενης θεώρησης και του κυρίαρχου Παραδείγματος και στοιχειοθετεί την εκάστοτε επιλογή της αναφορικά με τη θέση ενός προβλήματος – κυρίως δείχνοντας γιατί αποτελεί πρόβλημα. Η ανάγκη τεκμηρίωσης της άγνοιας και του συγκεκριμένου περιγράμματός της, η ανάδειξη δηλαδή των τόπων στους οποίους απαιτείται μια ριζική μεταβολή του τρόπου θέασης του αντικειμένου, χαρακτηρίζει κατ' ανάγκη τα κρίσιμα σημεία καμψής της επιχειρηματολογίας. Αυτά εκτίθενται (παρουσιάζονται) κατά κανόνα ως σημεία στα οποία διαπιστώνεται μια αρχικά, με τα υφιστάμενα εννοιολογικά εργαλεία, μη επιλύσιμη αντίφαση ή συνηθέστερα ως αδιέξοδα, η εικόνα-πρότυπο του, είναι το εσωτερικά κλειδωμένο δωμάτιο του φόνου: η λύση είναι ασύλληπτη αν δεν αλλάξουν τα δεδομένα και, επειδή δεν δικαιούμαστε να παραβιάσουμε τα δεδομένα, θα πρέπει να βρούμε τι μας διαφεύγει σ' αυτή την ολοκληρωμένη εικόνα, πώς τα δεδομένα, όντας ως έχουν, μπορούν να ειπωθούν και αλλιώς.

ε. Μια τέτοια στρατηγική του κειμένου είναι ευκολότερα αναγνωρίσιμη στα έργα που εισάγουν μια παραδειγματική αλλαγή.

Οι λόγοι είναι με βάση τα παραπάνω προφανείς. Εκείνο που μπορεί να προστεθεί είναι η σύνδεση αυτής της θέσης με τη σημασία που αποδίδει ο Μπασελάρ στην άρνηση ως συστατική του νέου επιστημονικού πνεύματος, σε εκείνο το χαρακτηριστικό πρόθεμα των νέων επιστημών, το «μη».¹² Το αντικείμενο μιας παραδειγματικά καινοτομικής επιστημονικής θεωρίας συγκροτείται ενάντια στην προηγούμενη γνώση. Τέτοιο χαρακτήρα έχει και το κείμενο του Φρόντ που σχολιάζεται στο δεύτερο μέρος.

3. Το διακύβευμα: διαλεκτική έκθεση και ερευνητική μέθοδος

Οι παραπάνω θέσεις έχουν εμφανώς ως αφετηρία τους τη μαρξική διάκριση μεταξύ τρόπου έρευνας και τρόπου έκθεσης. Αν ως ενδιάμεσα ερευνητικά πορίσματα ελέγχονται μέσω της χρήσης τους σε αναλύσεις σαν κι αυτή που ακολουθεί στο δεύτερο μέρος, το διακύβευμα ενός τέτοιου ελέγχου υπερβαίνει ό,τι σηματοδοτείται από τον όρο *επιστημονική έκθεση*. Εκτείνεται στο περιεχόμενο του άλλου –συνηθέστερου και σαφώς συνδεδεμένου με τη μαρξική θεώρησης της μεθόδου– επιθετικού προσδιορισμού της «έκθεσης», τη *διαλεκτική*.

Έρχομαι έτσι στην κεντρική υπόθεση της παρούσας εργασίας, μια υπόθεση που δεν ερμηνεύει απλώς, αλλά σε σημαντικό βαθμό επαναπροσανατολίζει τον τρόπο με

¹¹ Έχω πραγματευτεί διεξοδικότερα το σημείο αυτό στο Κουζέλης, «Η δυσκολία της αρχής...», *ό.π.*

¹² Για τις σημασίες της μπασελαρικής άρνησης βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, *Από τον βιωματικό στον επιστημονικό κόσμο. Ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής της γνώσης*, Αθήνα 1992: Κριτική, σ. 126 κ.ε.

τον οποίο κατά κανόνα γίνεται αντιληπτή η μαρξική διάκριση (δίνοντας μάλιστα κατά ειρωνικό τρόπο κάποιο δίκιο στον Πόπερ που τοποθετεί τη λογική στην πλευρά της έρευνας όταν αναφέρεται στη θεμελίωση ως έκθεση). Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή η *διαλεκτική* έκθεση συμμετέχει καθοριστικά στην πορεία της έρευνας. Κι αυτή η ιδιότροπη αλλά μη αναιρέσιμη σύνδεση προσδιορίζει το περιεχόμενο της πολλαπλά παρεξηγημένης «διαλεκτικής μεθόδου».

Θα προσπαθήσω να αποσαφηνίσω το περί διαλεκτικής μεθόδου διακύβευμα σε τρία σημεία, διατυπωμένα κι αυτά κατ' ανάγκην αποφθεγματικά.

α. Η διαλεκτική όπως μας παραδίδεται από το μαρξικό έργο αναφέρεται σε δύο περιοχές (όσο κι αν ο διαχωρισμός τους ενέχει ένα στοιχείο αυθαιρεσίας), που σηματοδοτούνται αντιστοίχως από τους όρους *Darstellung* και *Zwieschlächtigkeit*. Ο δεύτερος, μια μάλλον «πεζή», ίσως και αδόκιμη για επιστημονικό κείμενο έκφραση, θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ως *το διγενές* ή *το διφυές* και αναφέρεται στο πραγματικό ή τις πραγματικές σχέσεις. Το διφυές του πραγματικού είναι, σύμφωνα με την ανάγνωση που προτείνεται εδώ, αυτό ακριβώς που εκτίθεται και γίνεται παραστάσιμο στην θεωρητική ανακατασκευή.

Σχηματικά, η μαρξική πορεία έκθεσης, δια της οποίας συλλαμβάνεται το διφυές, μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Αρχικά εκτίθεται η αναζήτηση των ουσιοδών σχέσεων του αντικειμένου εντός του οικείου πεδίου (της κλασικής Πολιτικής οικονομίας και των όρων της), μέχρις ότου η πορεία αυτή να οδηγήσει σε ένα πλήρες αδιέξοδο (το διαπιστωμένο περίσσειμα, η υπεραξία, δεν μπορεί να προκύψει από την ανταλλαγή στη σφαίρα της κυκλοφορίας, αλλά ούτε από τη διαδικασία της παραγωγής). Το αδιέξοδο εντοπίζεται και διερευνάται ως τέτοιο (με όρους «κλειδωμένου δωματίου»), καθώς αποτελεί αδιέξοδο ενός ολόκληρου υφιστάμενου επιστημονικού Παραδείγματος και καθώς η απόκρουσή του, εξαιτίας του αντικειμένου, αποτελεί θεμελιώδη ιδεολογική λειτουργία (το κέρδος ως αμοιβή ή «ευλογία»). Στο σημείο αυτό η διαπίστωση της ανάγκης μεταβολής του τρόπου θέασης (κατά μία έννοια αυτό που πρέπει να αλλάξει είναι το επιστημονικό «υποκείμενο») οδηγεί την έκθεση σε μια επανάληψη του αρχικού εγχειρήματος της αναζήτησης (επομένως της έρευνας), αλλά υπό διαφορετικούς όρους. Μια κρίσιμη εννοιολογική μετατόπιση (η εισαγωγή της κριτικής έννοιας της «εργασιακής δύναμης» στη θέση εκείνης της «εργασίας») δίνει στη νέα προσέγγιση διαφορετική πορεία. Η ανακατασκευή του αντικειμένου στη βάση αυτής της μετατόπισης αναδεικνύει «μια άλλη πλευρά των πραγμάτων», προηγουμένως παραμελημένη ή και «αόρατη», αναδεικνύει εντέλει το διφυές –και τη διαλεκτική– των σχέσεων που εξετάζονται και των εννοιών με τις οποίες συλλαμβάνονται αυτές οι σχέσεις (ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης της εργασιακής δύναμης, εργασιακή διαδικασία και διαδικασία αξιοποίησης στην παραγωγή, συντονισμός και εκμετάλλευση στην αυθεντία του κεφαλαιοκράτη κ.ο.κ.). Κατά την ανακατασκευή αυτή η αρχική πλάνη, που οδήγησε σε αδιέξοδο, ανασυγκροτείται ως τέτοια, ως πλάνη και μάλιστα ως αναγκαία εν όψει των αρχικών εννοιολογικών εργαλείων (αλλά και της ιδεολογικής λειτουργίας του λόγου της Πολιτικής οικονομίας που διαχέεται ως ερμηνευτικός-νομιμοποιητικός στην καθημερινότητα των παραστάσεων των δρώντων).

β. Η διαλεκτική έκθεση οδηγεί την έρευνα.

Μια τέτοια τοποθέτηση μοιάζει να αντλεί από πολύ διαφορετικές παραδόσεις (αρκεί να την μεταφράσουμε σε άλλους όρους: η θεμελίωση καθοδηγεί την ανακάλυψη σύμφωνα με τα τα κυρίαρχα επιστημολογικά ρεύματα και η γραφή την ανάγνωση σύμφωνα με τα πορίσματα της πιο πρόσφατης προπαιδευτικής¹³) και μάλιστα να αντίκειται στην εκφρασμένη από τον ίδιο τον Μαρξ σύνδεση των δύο «τρόπων», που θέλει την έκθεση να ακολουθεί την έρευνα μετά την ολοκλήρωση της τελευταίας. Αν όμως λάβουμε σοβαρά υπόψη μας την πλοκή της επιχειρηματολογίας του και τη διάρθρωση του συνολικού έργου του, είμαστε αναγκασμένοι να ανασκευάσουμε προς αυτή την κατεύθυνση την εικόνα που μας έχει κληροδοτήσει. Όχι μόνο γιατί πουθενά στο κείμενό του η πορεία δεν είναι μια ευθεία και σταδιακή μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, όχι μόνο γιατί τα σημεία καμψής και αλλαγής της πορείας είναι εμφανή και κατέχουν στρατηγική θέση στην οικοδόμηση του κειμένου, αλλά κυρίως επειδή η μαρξική έρευνα θα ήταν αδιανόητη χωρίς τις κριτικές έννοιες που παράγονται μέσα από το διάλογο ή την αντιλογία που οργανώνεται στη διαδικασία της έκθεσης μεταξύ του υφιστάμενου και του υπό συγκρότηση νέου Παραδείγματος. Είναι η έκθεση που αποσαφηνίζει, νοηματοδοτεί και ελέγχει τις έννοιες που καθίστανται εργαλεία της έρευνας και χωρίς τις οποίες η έρευνα θα ήταν κυριολεκτικά τυφλή. Σ' αυτή της την κατάληξη η τοποθέτηση δεν ξενίζει κάποιον που έχει εξοικειωθεί με την ερευνητική μεθοδολογία, καθώς αποτελεί κοινό τόπο ότι το εννοιολογικό-θεωρητικό πλαίσιο προϋποτίθεται της στροφής προς τα δεδομένα και δεν προηγείται απλώς (εθιμοτυπικά) στη συγγραφή της τελικής έκθεσης (με την τετριμμένη της έννοια). Εκείνο που παραμένει σχεδόν σκανδαλώδες είναι ότι μια τέτοια τοποθέτηση αίρει πλήρως την αυτονομία της έρευνας ως προς την έκθεση –και επομένως τη γραφή, την οικοδόμηση των επιχειρημάτων αλλά και το σχηματισμό της «εικόνας»– και αντιστρόφως.

γ. Η παλινδρόμηση μεταξύ ανάλυσης και σύνθεσης, έρευνας και έκθεσης δεν είναι ευκαιριακό ή τυχαίο φαινόμενο, δεν είναι πρόχειρη λύση λόγω ανάγκης και δεν εξυπηρετεί «μόνο» τις ρητορικές ή και διδακτικές απαιτήσεις μιας παρουσίασης.

Να σημειώσω και πάλι πως το ρητορικό ή και διδακτικό πρόταγμα δεν αποτελούν δευτερεύοντα ή καν «επιπρόσθετο» παράγοντα που πρέπει και αυτός να ληφθεί υπόψη: η πρόνοια για τη δυνατότητα του αναγνώστη να παρακολουθήσει την επιχειρηματολογία συμπίπτει με την εξήγηση και καθορίζει την επάρκεια της εξήγησης, την επιστημονική της επάρκεια. Το κρίσιμο όμως ζήτημα που θέτει η παραπάνω θέση αναφέρεται στην άμεση συμμετοχή της έκθεσης στην έρευνα και στον ερευνητικό χαρακτήρα της πρώτης. Οι κριτικές έννοιες, που –όπως σημειώνα σχολιάζοντας την προηγούμενη θέση– «αποσαφηνίζονται, νοηματοδοτούνται και ελέγχονται» στη διαδικασία της έκθεσης-ανάπτυξής τους, παράγονται εκεί που η διαδικασία αυτή συμπλέκεται αδιαχώριστα με εκείνη της έρευνας. Κι αυτό γιατί τα κρίσιμα σημεία καμψής της επιχειρηματολογίας, εκείνα δηλαδή στα οποία μετά τον εντοπισμό του πλήρους αδιεξόδου ή της μη αναρρέσιμης αντίφασης το κείμενο μας καλεί να ξαναπιιάσουμε το νήμα από μια άλλη άκρη, αποτυπώνουν μια αναγκαία κίνηση της ίδιας της έρευνας. Όταν –για να παραμείνω στο πρότυπο που σχολιάζω– ο Μαρξ διατυπώνει το «ιδού η Ρόδος, ιδού και το πήδημα» σχετικά με την προέλευση του κέρδους, μας προετοιμάζει για την κίνηση που μετέβαλε την ερευνητική του προσέγγιση, πράγμα που άλλωστε γνωρίζουμε από την ίδια την προϊστορία της

¹³ Βλ. τον τόμο Κουζέλης κ.ά (επιμ.), *Γραφή και ανάγνωση... ό.π.*,

συγγραφής του *Κεφαλαίου*. Με κάθε έννοια –και πάντως και κυριολεκτικά– είναι η μέχρις εκείνο το σημείο έκθεση που στρέφει τον Μαρξ στο να «ξαναδεί» το υλικό του υπό το πρίσμα του διαπιστωμένου αδιεξόδου και να εξαγάγει από τη νέα επεξεργασία (την ανάλυση της «εργασίας» με εργαλείο τις μορφικές διακρίσεις της αξίας ενός εμπορεύματος) την κριτική έννοια της «εργασιακής δύναμης». Η έννοια εξάγεται ερευνητικά υπό την καθοδήγηση των μέχρι στιγμής αποτελεσμάτων της έκθεσης και *υπέρ* της έκθεσης. Γιατί εντός αυτής θα αποσαφηνιστεί, θα νοηματοδοτηθεί και θα ελεγχθεί, αποκτώντας τις συνδέσεις που την προσδιορίζουν στο υπό συγκρότηση εννοιολογικό πλαίσιο. Αλλά και από την άλλη πλευρά, η έννοια που εντάσσεται στο ήδη υπάρχον πλαίσιο κρίνεται ως προς τη συνεισφορά της στην ανακατασκευαστική επάρκεια αυτού του πλαισίου («ταιριάζει στα πράγματα;», «τα αποδίδει;»). Αυτός ο έλεγχος παραπέμπει πάλι στην έρευνα, γιατί μόνο εκεί μπορεί να διεξαχθεί: με την εφαρμογή των διαπιστώσεων και τη χρήση των νέων εννοιών και εννοιακών συνδέσεων σε νέο υλικό, σε νέα προβλήματα. Κατ' αντιστροφή της διατύπωσης που χρησιμοποιήσα προηγουμένως θα μπορούσα επομένως να πω πως και η έρευνα καθοδηγεί την έκθεση και μάλιστα με μια πολύ ισχυρή έννοια, εκείνη του προσανατολισμού της ανακατασκευής που υλοποιείται με την τελευταία: η έκθεση αποσκοπεί στην απόδοση μιας πραγματικότητας που ως προϋποτιθέμενο όλο αποτελεί αναγκαία και σταθερή αναφορά της πορείας της. Μόνο που η διαπίστωση της «πιστότητας» της απόδοσης, μακράν από κάθε εμπειριστικό αυθορμητισμό, παραπέμπει πάντα σε πραγματική έρευνα. Στο σύνολό της επομένως η κριτική ανακατασκευή ενός συνόλου πραγματικών σχέσεων (και μάλιστα τόσο περισσότερο όσο αυξάνεται η περιπλοκότητά τους) δεν μπορεί να αποφύγει τη συνεχή μετάβαση από την έρευνα στην έκθεση και αντιστρόφως και η παλινδρόμηση αυτή αποτυπώνεται στην ίδια τη στρατηγική του κειμένου, επανενσωματώνεται στην έκθεση.

II. Το Αστείο του Φρόνιτ: ένα αναγνωστικό πείραμα

1. Σχετικά με την επιλογή του κειμένου

Το οικείο πεδίο ελέγχου υποθέσεων σαν κι αυτές που προηγήθηκαν (I.2.) είναι βέβαια το έργο του Μαρξ, από το οποίο άλλωστε έχουν εν πολλοίς αντληθεί. Αν όμως οι υποθέσεις αυτές στέκουν, τότε θα πρέπει να επιβεβαιώνονται και στην ανάλυση άλλων έργων, τέτοιων τουλάχιστον που εισάγουν μια παραδειγματική αλλαγή – ας μην ξεχνάμε πως και ο Μαρξ αναφέρεται στον τρόπο έκθεσης ως την επιστημονική μέθοδο εν γένει.¹⁴ Και θα πρέπει μάλιστα επιβεβαιωνόμενες να ενισχύουν την κεντρική θέση με την οποία τις συνέδεσα (I.3.), να αποκαλύπτουν το *διαλεκτικό* χαρακτήρα της επιστημονικής έκθεσης ή και τη *διαλεκτική* «εν δράσει», στη στρατηγική κειμένων που δεν έχουν παραχθεί εντός της παράδοσης που ταυτίζεται με τον όρο αυτό.

Η επιλογή του κειμένου επί του οποίου «εφαρμόζεται» παρακάτω πειραματικά μια ανάγνωση ανάδειξης της στρατηγικής του –ως προς την παραγωγή νέων επιστημονικών εννοιών, τον εντοπισμό των αδιεξόδων, τους ελιγμούς της επιχειρηματολογίας του και εν

¹⁴ Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Α, Αθήνα 1989: Στοχαστής, σ. 66.

τέλει τη συνάρθρωση έρευνας και έκθεσης- δεν είναι βεβαίως τυχαία.

Και' αρχάς είναι «επετειακή», καθώς ο Φρόντ πρωτοδημοσιεύει την εξαιρετική μελέτη *Το αστείο και η σχέση του με το ασυνείδητο*¹⁵ το 1905. Έχει προηγουμένως δημοσιεύσει, το 1900, το κυριολεκτικά κοσμογονικό κείμενο για την *Ερμηνεία των ονείρων*, για το οποίο ο ίδιος σημειώνει πως πέρασε απαρατήρητο από την επιστημονική κοινότητα.¹⁶ Το *αστείο* αποτελεί επομένως στην ουσία τη δεύτερή του συστηματική προσπάθεια «να ακουστεί», να εισαγάγει και να καθιερώσει το νέο επιστημονικό Παράδειγμα που έχει στο επίκεντρό του την έννοια του *ασυνείδητου* και το αντίστοιχο πλαίσιο. Πληρεί επομένως την προϋπόθεση που αναφέρθηκε παραπάνω (I.2.ε.) ως προς την εισαγωγή ενός νέου Παραδείγματος.

Πέραν αυτού όμως, ο Φρόντ είναι αναγκασμένος, μετά την «αποτυχία» της *Ερμηνείας*, να αναζητήσει έναν νέο δρόμο για την κοινοποίηση και υπεράσπιση της «σκοπιάς» του, για την κινητοποίηση του ενδιαφέροντος του κοινού του. Αν ήδη το όνειρο αποτελεί ένα περιθωριακό και λησμονημένο από τις κοινότητες των «σοβαρών» ψυχολόγων και φιλοσόφων αντικείμενο, το *αστείο* μοιάζει να έχει πλήρως «απωθηθεί». Η προέλευση και οι μηχανισμοί του συνεχίζουν να αποτελούν αίνιγμα, η επίλυση του οποίου έχει εγκαταλειφθεί τόσο από τους επιστήμονες όσο και από τους φιλοσόφους, που τουλάχιστον το συμπεριλαμβάνουν στα -έστω και περιφερειακά- αντικείμενά τους. Έχοντας επίγνωση της επαναστατικής μεταβολής του επιστημονικού χάρτη που συνεπάγεται η υπό συγκρότηση θεωρία του, ο Φρόντ επιλέγει ένα αντικείμενο το οποίο μπορεί να το αποσπάσει από το φιλοσοφικό περιθώριο για να το αναδείξει ως πλήρως προσδιορισμένο εντός ενός νέου επιστημονικού λόγου.

Ανακατασκευάζοντας ένα τέτοιο αντικείμενο είναι σε θέση να αναδείξει και να εξηγήσει τα αδιέξοδα και την πλάνη των προηγούμενων -φιλοσοφικών- προσεγγίσεων και ταυτοχρόνως να σκιαγραφήσει την αποτελεσματικότητα (εκείνο το «ταιριάζει») μιας επιστήμης που οικοδομείται συστηματικά στη θέση τους, ή ακριβέστερα στη θέση ενός νεφελώδους μείγματος φιλοσοφικών υποθέσεων, πρωτο- ή προ-επιστημονικών εννοιολογήσεων και (κυρίως) προκαταλήψεων αλλά και ανεπεξέργαστων συλλήψεων του κοινού νου και της καθημερινής γλώσσας - ως θυμηθούμε πως και στην περίπτωση του ονείρου η

¹⁵ Αποδίδω το Witz ως *αστείο*, ελλείψει καλύτερου όρου. Η συνηθέστερες αποδόσεις του ως *ευφυολόγημα* ή *λογοπαίγνιο* (βλ. Laplanche και J.-B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα 2004: Κέδρος, σ. 453) είναι υπερβολικά περιοριστικές, καθώς αναφέρονται σε συγκεκριμένες εκδοχές ή υποκατηγορίες του *αστείου*, τις οποίες ο Φρόντ μελετά ως τέτοιες. Με την ευρύτερη χρήση του «αστείου», όπως σε καθημερινές εκφράσεις του τύπου «έκανε ένα αστείο» ή «διηγήθηκε ένα» («ανέκδοτο» επομένως σ' αυτή την περίπτωση), καλύπτεται κατά τη γνώμη μου αποδοτικότερα το εύρος των αναφορών της γερμανικής λέξης.

¹⁶ Sigmund Freud, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten, Studienausgabe*, τόμ. IV, *Psychologische Schriften*, Φραγκφούρτη 1982: Fischer, σ. 149.

φροϋδική ερμηνεία δικαιώνει τις λαϊκές εικασίες εις βάρος των υποτιθέμενα επιστημονικών.¹⁷ Το εγγχείρημά του είναι εγγενώς επιστημολογικό, γι αυτό κι ο ίδιος το τοποθετεί ρητά στο πεδίο της φιλοσοφίας.¹⁸ Είναι όμως και πρωτίστως μεθοδολογικό γιατί το κύριο μέλημα αυτού του κειμένου είναι η ανάδειξη ενός νέου ερευνητικού προγράμματος και μάλιστα υπό την πίεση της εξασφάλισης του ενδιαφέροντος, της αναγνώρισης της υφιστάμενης άγνοιας, της αποδοχής μιας ενότητας προβλημάτων ως τέτοιων. Το διακύβευμα του κειμένου είναι η ίδια η έκθεση του αντικείμενου του ως επιστημονικού αντικειμένου, η πειστικότητα μιας ανατρεπτικής, αιρετικής και «ανίερης» επιχειρηματολογίας.

Ο φρόντι όμως δεν επιλέγει για τα κείμενα που αποτελούν προσκλητήρια σε έναν νέο επιστημονικό λόγο απλώς αντικείμενα που έχουν παραμείνει εκτός των αναγνωρισμένων «πειθαρχιών», δεν ψάχνει απλώς στα σκουπίδια, σαν κάποιον μπενγιαμινικής έμπνευσης ρακοςυλλέκτη της ιστορίας των παραμελημένων ιδεών – παρά το γεγονός ότι δίνει ρητά ιδιαίτερη αξία σε μια τέτοια αναζήτηση.¹⁹ Όπως το όνειρο έτσι και το αστείο βρίσκονται εγκαταλελειμμένα στην «αντίπερα όχθη». Αποτελούν το «άλλο» (για να πην πω τον «πτωχό άλλο») σε σχέση με τη συστηματική πραγμάτευση της γνώσης και της συνείδησης, προϊόντα φυγόκεντρων δυνάμεων, εξαιρέσεις που δεν ενισχύουν τον κανόνα, τον αρνούνται. Κι είναι αυτή η άρνηση που τα καθιστά προκλητικά για μια θεωρία που είναι αναγκασμένη να υπερασπιστεί την αναγνώριση και ύπαρξή της «ενάντια στην προηγούμενη γνώση».²⁰ Υπό το έμβλημα του «μη» (μη-γνώση και μη-συνειδητά) τα αντικείμενα αυτά αποτελούν ιδανικές αφητηρίες για μια θεωρία του α-συνείδητου ή για μια μη-ψυχολογική, μη-φιλοσοφική και μη-φιλολογική θεωρία κοινωνικού λόγου.

Αν όμως όλα κινούνται στον αστερισμό της άρνησης, το φροϋδικό κείμενο είναι αναγκασμένο να οικοδομεί μια σκοπιά και μαζί της μια θεωρία χωρίς άλλους συμμάχους πέραν της ίδιας της της δύναμης (της πειστικότητας και της αποτελεσματικότητάς της). Είναι επομένως αναγκασμένο διαρκώς να κερδίζει και να εξασφαλίζει τη συμμαχία των αναγνωστών του και κατά μείζονα λόγο να εξασθενεί τους αντιπάλους, δηλαδή να προβλέπει και να εξουδετερώνει τις αντιστάσεις αυτών των αναγνωστών (των προκαταλήψεών τους). Η ίδια η επιλογή του περιθωριακού αντικειμένου μπορεί από μια τέτοια σκοπιά να εκτιμηθεί και ως ελιγμός μιας στρατηγικής που αποφεύγει την κατά μέτωπο επίθεση και προάγει τον κλεφτοπόλεμο. Η εκδίπλωση όμως της στρατηγικής αυτής εντός του κειμένου το καθιστά παραδειγματικό ως προς αυτό που σχολίασα παραπάνω σχετικά με μέλημα για τη δυνατότητα του αναγνώστη να

¹⁷ Σίγκμουντ Φρόντι, *Το όνειρο*, Αθήνα 2000: Νήσος, σ.10.

¹⁸ Freud, *Der Witz...*, ό.π., σ. 139.

¹⁹ Βλ. Carlo Ginzburg, «Σημάδια. Ρίζες ενός ενδεικτικού παραδείγματος», στο Πούλος (επιμ.), ό.π., σ. 57 κ.ε.

²⁰ Gaston Bachelard, *Die Bildung des wissenschaftlichen Geistes*, Φραγκφούρτη 1980: Suhrkamp, σ.46.

παρακολουθήσει, να αναγνωρίσει την άγνοιά του και το προς επίλυση πρόβλημα.

Το ενδιαφέρον του Φρόντ για τα αστεία έχει πολλαπλές αφετηρίες. Ήδη η *Ερμηνεία* περιέχει πολλές αναφορές στις κωμικές λειτουργίες του ονείρου και περιλαμβάνει πολλά ανέκδοτα, πράγμα που σημειώνει και ο φίλος του Fließ όταν διορθώνει το δοκίμιο. Ο ίδιος ο Φρόντ, που έχει συγκεντρώσει ένα μεγάλο αριθμό εβραϊκών ανέκδοτων, μοιάζει σταδιακά μόνο να αντιλαμβάνεται ότι η σχέση ονείρου και αστείου, καθώς και η προέλευση του αστείου τον απασχούσαν. Στη συνειδητοποίηση αυτού του ενδιαφέροντος φαίνεται ότι συμβάλλει και η δημοσίευση το 1898 ενός βιβλίου για *Το κωμικό και το χιούμορ* του καθηγητή Theodor Lipps, ενός φιλοσόφου του οποίου οι μελέτες για την ενσυναίσθηση και το ασυνείδητο είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον του Φρόντ.

Τη μελέτη για το *Αστείο* ο Φρόντ τη γράφει παράλληλα με τις «Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας», εναλλάσσοντας διαρκώς το κείμενο με το οποίο ασχολείται την κάθε στιγμή. Ανάμεσα στην «ιδρυτική» *Ερμηνεία* και το *Αστείο* έχει μεσολαβήσει η συγγραφή ενός άλλου «περιθωριακού» κειμένου, της *Ψυχοπαθολογίας της καθημερινής ζωής*, κειμένου που όπως και το *Αστείο* μοιάζει να μην ενισχύει την επικρατούσα αντίληψη για το αντικείμενο της ψυχαναλυτικής θεωρίας – είναι χαρακτηριστικό πως δεν περιλαμβάνεται στην κλασική πλέον *Studienausgabe* των έργων του Φρόντ.

Ο ίδιος ο Φρόντ δεν ασχολήθηκε τα επόμενα χρόνια ούτε με το ίδιο το κείμενο (δεν προχώρησε σε επιμελημένες επανεκδόσεις του ούτε προέβη σε αλλαγές πέραν κάποιων ελάχιστων εσωτερικών παραπομπών) ούτε με το περιεχόμενό του. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί με μια έννοια η δημοσίευση το 1927 της σύντομης μελέτης για *Το χιούμορ*, στην οποία, εντός του νέου πλέον τοπολογικού του σχήματος, επανέρχεται στο αστείο για να διακρίνει την πηγή του από εκείνη του χιούμορ. Για λόγους που έχουν να κάνουν με την κυρίαρχη πρόσληψη της ψυχαναλυτικής θεωρίας (την πρωτοκαθεδρία της θεραπευτικής οπτικής και την παραμέληση των «φιλοσοφικών», επιστημολογικών, κοινωνικών και λογο-θεωρητικών διατάσεων του φροϋδικού έργου) το *Αστείο*, μια μελέτη σπάνιας πρωτοτυπίας, απολαυστικού ύφους, πρωτοποριακής μεθοδολογίας και διαυγούς επιχειρηματολογίας, εξακολουθεί να παραμένει στο περιθώριο. Στην περιθωριοποίηση αυτή έχει μάλλον συμβάλει και η δυσκολία μετάφρασης του κειμένου που περιλαμβάνει τεράστιο αριθμό σχολιασμένων αστείων και ανέκδοτων που δεν μπορούν να αποδοθούν αυτούσια σε άλλη γλώσσα, καθώς εν πολλοίς η τεχνική τους στηρίζεται στο ίδιο το γλωσσικό υλικό.

Η ενασχόληση με τη μελέτη αυτή υπαγορεύεται επομένως και από ένα ενδιαφέρον να «ξαναγυρίσουμε» στα κείμενα του Φρόντ από μια επιστημολογική σκοπιά διάφορη της τρέχουσας ερμηνείας της θεωρίας του.²¹

2. Τι κάνει το κείμενο

Ο τίτλος του φροϋδικού κειμένου αντιστοιχεί πλήρως στο θέμα του. Αντικείμενό του είναι η σχέση του αστείου με το ασυνείδητο, σχέση την οποία αναδεικνύει και τεκμηριώνει, ενάντια στις μέχρι τη συγγραφή του αντιλήψεις περί αστείου. Στόχος του

²¹ Οι πληροφορίες για το κείμενο του Φρόντ προέρχονται από το σημείωμα των επιμελητών Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey και Ilse Grubrich-Simitis στο Freud, *Studienausgabe*, ό.π., σ.10 κ.ε.

είναι βέβαια η μέσω αυτής της παράκαμψης παρασταστική και ενδιαφέρουσα παρουσίαση του τρόπου «εργασίας» του ασυνείδητου – και η επίλυση ενός παλαιού και ανθεκτικού γρίφου «μποροστά στα μάτια» των αναγνωστών δίνει στην παρουσίαση αυτή μια ένταση («σασπένς») αστυνομικού μυθιστορήματος. Με αυτό το στόχο ο Φρόντ προσδίδει στο όλο εγχείρημα το χαρακτήρα της εξιχνίασης ενός μυστηρίου και είναι επομένως αναγκασμένος να καταστήσει το αρχικό ερώτημα περί της προέλευσης και του μηχανισμού του αστείου όντως ένα μυστήριο. Είναι αυτή η ιδιαίτερη χροιά που καθιστά τον τρόπο έκθεσης που μεταχειρίζεται ο συγγραφέας μεθοδολογικά παραδειγματική. Γιατί θέτει αυτό που παραπάνω ονόμασα «λογο-τεχνικό πρότυπο» ή «εικόνα-πρότυπο» της παράστασης του αδιεξόδου στο οποίο μας οδηγεί η ισχύουσα ερμηνεία των πραγμάτων, το εσωτερικά κλειδωμένο δωμάτιο του φόνου, στη βάση της προσέγγισής της. Έτσι η *διαλεκτική* του τρόπου έκθεσης που ακολουθεί ο Φρόντ (στο κείμενο που σχολιάζω, αλλά εξίσου και στο προηγούμενο «ιδρυτικό» κείμενο της *Ερμηνείας*) συνίσταται στη χρήση της ίδιας της έκθεσης ως μεθόδου *ανίχνευσης*. Η μεθοδολογική πορεία του κειμένου θα είναι λοιπόν μια επαναλαμβανόμενη μετάβαση από τον εντοπισμό «ενδείξεων» και «ιχνών» στο σχηματισμό «εικασίων» και «υποψιών» (αυτοί είναι οι όροι που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Φρόντ) κι από εκεί στον έλεγχο τους με την σύγκριση της παρούσας «υπόθεσης» (με την έννοια που έχει σε μια αστυνομική έρευνα) με άλλες, ώστε τελικά να διαμορφωθεί μια ολοκληρωμένη εξήγηση, που με τη σειρά της θα ελεγχθεί ως προς την επάρκειά της να «διαλευκάνει» το αρχικό μυστήριο αλλά και όσα έχουν προστεθεί στη διάρκεια της έρευνας.²² Το κρίσιμο τελικό ερώτημα θα είναι «αν ταιριάζει» η εξήγηση που δόθηκε με όλα τα στοιχεία που διαθέτουμε, αν αφήνει κενά και αν μας δίνει την «αίσθηση» της πληρότητας – από τις αστυνομικές ιστορίες ξέρουμε ότι η επιβεβαίωση συνήθως περιορίζεται σε ένα χαμόγελο ικανοποίησης ή ένα «ώστε έτσι λοιπόν!» κι η ψυχαναλυτική πρακτική μας παραπέμπει σε ένα αυθόρμητο γέλιο, ένα «αυτό δεν το είχα σκεφτεί» ή εκείνο το περίφημο «αχά!».²³ Ως αναγνώστες είμαστε διαρκώς παρόντες, βοηθοί ντετέκτιβ σ' αυτή την πορεία ανίχνευσης, καλούμαστε να κρίνουμε, να επιβεβαιώσουμε ή να αμφισβητήσουμε σε σταθερό διάλογο με το κείμενο – η ικανότητα του κειμένου να μας κρατήσει σ' αυτό το διάλογο είναι άλλωστε το διακύβευμά του (που, για να το επαναλάβω, συμπίπτει με την επεξηγηματική του επάρκεια).

Μια τέτοια πρόσκληση συμμετοχής στην εξιχνίαση ενός μυστηρίου προϋποθέτει ότι η πορεία της θα κρατήσει αμείωτο το ενδιαφέρον μας και ότι τόσο ο συνολικός όσο και ο εκάστοτε συγκεκριμένος γρίφος –το κεντρικό αλλά και τα ενδιάμεσα οριζόμενα προβλήματα– μας

²² Για τη χρήση της μεθόδου του αστυνομικού μυθιστορήματος και την «αναλογία ανάμεσα στη μέθοδο του Morelli, σε εκείνην του Χολμς και σε εκείνην του Φρόντ» βλ. Ginzburg, *ό.π.*, σ. 55 κ.ε.

²³ Sigmund Freud, «Κατασκευές στην ψυχανάλυση», στο Πούλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 9 κ.ε.

αφορούν. Δεν είναι επομένως μόνον η επιλογή του αστείου (όπως αντιστοίχως και του ονείρου) ως οικείου και πράγματι κοινά αναγνωρισμένου «μυστηρίου» που διασφαλίζει τη συμμετοχή μας. Ο Φρόυντ προχωράει με διαδοχικά βήματα, «περικυκλώνοντας» το κεντρικό αινιγματικό αντικείμενο και σε κάθε βήμα θέτει και επιλύει περιφερειακούς γρίφους, τη σημασία των οποίων δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε. Κι αυτό γιατί το ίδιο το υλικό μέσω του οποίου προχωράει η έρευνα είναι γλωσσικό. Δεν είναι λοιπόν μόνο η απόλαυση των ανεκδότων και των ευφρολογημάτων που μας κρατάει σε εγρήγορση, αλλά το άμεσο ενδιαφέρον για τη χρήση της γλώσσας από εμάς τους ίδιους και από τους συνομιλητές μας, τα κείμενα που διαβάζουμε, τις ομιλίες που ακούμε. Το πρώτο μέρος του φροϋδικού κειμένου έχει κατ' ουσίαν ως αντικείμενό του την αποδόμηση «ρητορικών» τεχνικών και την κατάδειξη της λειτουργίας βασικών σχημάτων και μηχανισμών του λόγου, προσεγγίζει δε και αυτό το εισαγωγικό στάδιο της ερμηνευτικής του πορείας ως ένα σύνολο επιμέρους γρίφων, καλώντας μας να «σπάσουμε κώδικες» ώστε να μπορούμε πλέον να διαβάζουμε ό,τι αρχικά μας έκρυβε το υλικό. Μίλησα για επενειλημμένες «προσκλήσεις» του κειμένου προς τους αναγνώστες του. Πράγματι, αν κάτι, πέραν της ανιχνευτικής μεθόδου (αλλά ως απόρροια αυτής), χαρακτηρίζει τον τρόπο έκθεσης του Φρόυντ αυτό είναι η κατάργηση κάθε στεγανού μεταξύ του «γραφείου» και του «εργαστηρίου». Στο κείμενο παρακολουθούμε (με την πλήρη έννοια που έδωσα παραπάνω στη λέξη) τον ερευνητή στις δοκιμές του αλλά και στον αναστοχασμό του πάνω στα πορίσματα μέσω της γραφής. Σε μια μεταγενέστερη και ανολοκλήρωτη εργασία του («Μερικά στοιχειώδη μαθήματα στην ψυχανάλυση») ο Φρόυντ μιλάει για «κοινή εργασία» ερευνητή και αναγνώστη και για τις ιδιαίτερες απαιτήσεις που θέτει στο θεωρητικό-ερευνητή η έκθεση ενός αντικειμένου που εγείρει αντιστάσεις, λόγω περιεχόμενου αλλά λόγω του καινοτόμου χαρακτήρα του. Ότι η συστηματική σύζευξη ανάλυσης και σύνθεσης, έρευνας και έκθεσης ή εργαστηρίου και γραφείου αποτελεί μια αυθεντική μεθοδολογική επιλογή που μάλιστα δίνει ουσιαστικό και πρωτότυπο περιεχόμενο στη διαλεκτική υπερβαίνει τον ορίζοντα των ενδιαφερόντων του Φρόυντ (όσο κι αν το συγκεκριμένο κείμενο των *Στοιχειωδών μαθημάτων* σχολιάζει ρητά και ευκρινώς αντίστοιχα θέματα). Ας τη δούμε επομένως «εν δράσει».

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

I Αναλυτικό μέρος

Η τεχνική

Οι τάσεις

II Συνθετικό μέρος

Ο μηχανισμός – Η ψυχογένεση

Τα κίνητρα – Η κοινωνική διαδικασία

III Θεωρητικό μέρος

Η σχέση με το όνειρο και το ασυνείδητο

Τα είδη του κωμικού

Σίγκμουντ Φρόυντ
Μερικά στοιχειώδη μαθήματα στην ψυχανάλυση²⁴

Όταν κανείς θέλει να εκθέσει [darstellen] σε έναν αδαή μια ορισμένη περιοχή της γνώσης - ή, για να το εκφράσουμε με περισσότερη μετριοφροσύνη, της έρευνας - έχει εμφανώς να επιλέξει μεταξύ δύο μεθόδων ή τεχνικών. Η πρώτη θα ήταν να εκκινήσει από αυτό που γνωρίζει ο καθένας ή που νομίζει ότι γνωρίζει και το θεωρεί αυτονόητο, χωρίς κατ' αρχάς να αντιλέγει [widersprechen] σ' αυτό. Μετά βρίσκει σύντομα ευκαιρία να του στρέψει την προσοχή σε γεγονότα από την ίδια περιοχή, τα οποία γνωρίζει μεν αλλά μέχρι τώρα έχει παραμελήσει ή δεν τα έχει εκτιμήσει επαρκώς. Στη συνέχεια αυτών μπορεί κανείς να του γνωρίσει άλλα γεγονότα, για τα οποία δεν ήξερε τίποτα και έτσι τον προετοιμάζει για την αναγκαιότητα να υπερβεί την μέχρι τώρα κρίση του, να αναζητήσει νέες απόψεις και να ακούσει νέες εξηγητικές υποθέσεις. Με αυτόν τον τρόπο κάνει κανείς τον άλλο μέτοχο στην οικοδόμηση μιας νέας θεωρίας του αντικειμένου και μπορεί να έχει τελειώσει με τις ενστάσεις του εναντίον της θεωρίας αυτής ήδη κατά τη διάρκεια της κοινής εργασίας.

Μια τέτοια έκθεση [Darstellung] αξίζει το όνομα μιας γενετικής· επαναλαμβάνει την οδό που προηγουμένως ακολούθησε ο ίδιος ο ερευνητής. Παρ' όλα τα πλεονεκτήματά της δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από το ελάττωμα ότι δεν κάνει σ' αυτόν που μαθαίνει αρκετή εντύπωση. Αυτόν δεν θα τον εντυπωσιάσει κάτι που το είδε να γίνεται και να αναπτύσσεται αργά με δυσκολίες καθόλου σε σύγκριση με κάτι που του αντιτάσσεται ως φαινομενικά εσωτερικά κλειστό, έτοιμο.

Η άλλη έκθεση, που επιτελεί ακριβώς αυτό, είναι η *δογματική*· προτάσσει τα αποτελέσματά της, απαιτεί προσοχή και πίστη για τις προϋποθέσεις της, δίνει λίγες πληροφορίες για τη θεμελίωσή τους. Βεβαίως προκύπτει τότε ο κίνδυνος ένας κριτικός ακροατής, κουνώντας το κεφάλι να σκεφτεί: όλα αυτά ακούγονται όμως περίεργα· πού τα ξέρει! Δεν θα κάνω χρήση στην έκθεσή μου καμιάς από τις δύο μεθόδους κατ' αποκλειστικότητα, παρά θα ακολουθήσω πότε τη μία και πότε την άλλη. Δεν έχω αυταπάτες για τη δυσκολία της αποστολής μου. Η ψυχανάλυση έχει λίγες προοπτικές να γίνει αρεστή ή δημοφιλής. Όχι μόνο επειδή ορισμένα από τα περιεχόμενά της προσβάλλουν τα συναισθήματα πολλών ανθρώπων· σχεδόν εξίσου ενοχλητικά λειτουργεί ότι η επιστήμη μας περιλαμβάνει μερικές παραδοχές - δεν ξέρει κανείς αν πρέπει να τις προσμετρήσει στις προϋποθέσεις ή στα αποτελέσματα της εργασίας μας -, οι οποίες θα πρέπει να μοιάζουν εξαιρετικά παράξενες στη συνήθη σκέψη του πλήθους και να αντιφάσκουν ριζικά προς κυρίαρχες αντιλήψεις. [...]

3. Ακολουθώντας τα ίχνη - Η στρατηγική του κειμένου

[...]

²⁴ Το κείμενο αυτό αποτελεί την εισαγωγή σε μια ανολοκλήρωτη εργασία με τον τίτλο «Some Elementary Lessons in Psycho-Analysis». Το γερμανικό χειρόγραφο με τον αγγλικό τίτλο φέρει την ημερομηνία 20 Οκτωβρίου 1938. Τμήμα του πρωτοδημοσιεύτηκε το 1940 και ολόκληρο το 1944. Εδώ μεταφράστηκε από τη δίτομη συλλογή που επιμελήθηκαν οι Anna Freud και Ilse Grubrich-Simitis: Sigmund Freud, *Werkausgabe in zwei Bänden*, Φραγκφούρτη 1978: Fischer, τόμ. 1, σ. 156 κ.ε.